

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

Sinagoge su u životu aškenaskih Jevreja u Beloj Crkvi oduvek imale značajnu ulogu, i to kako u XVIII, tako i u XIX i XX veku. One su bile, istovremeno, i bogomolje, i jevrejski društveni centar, i prosvetna institucija u kojoj se čuvala i negovala izvorna jevrejska duhovnost i identitet. Unutar njenih zidina, vršilo se obrezivanje muškog deteta i njegov ulazak u punoletstvo, kao što su i obredi venčanja i smrti dobijali pravo značenje jevrejskih osobenosti.

Jedan od najvećih, najlepših i najboljih sakralnih objekata belocrkvanskih Jevreja, bila je Sinagoga izgrađena krajem XIX veka. Treća po redu i starosti, ova aškenaska Sinagoga je, za razliku od prethodne dve (koje su inače građene od dasaka i po uzoru na sinagoge u Poljskoj¹), bila sazidana od čvrstog materijala. Iako nije bila masivna, prevazilazila je sve dotadašnje, ne samo raskošnim eksterijerom bogatim ornamentom i bojom, već i enterijerom, pri čemu su ispoljene sve karakteristike kontinuiteta jevrejske tradicije gradnje sinagoga u Banatu (Ugarskoj), sa elementima pseudomaurskog, odnosno mudejar stila².

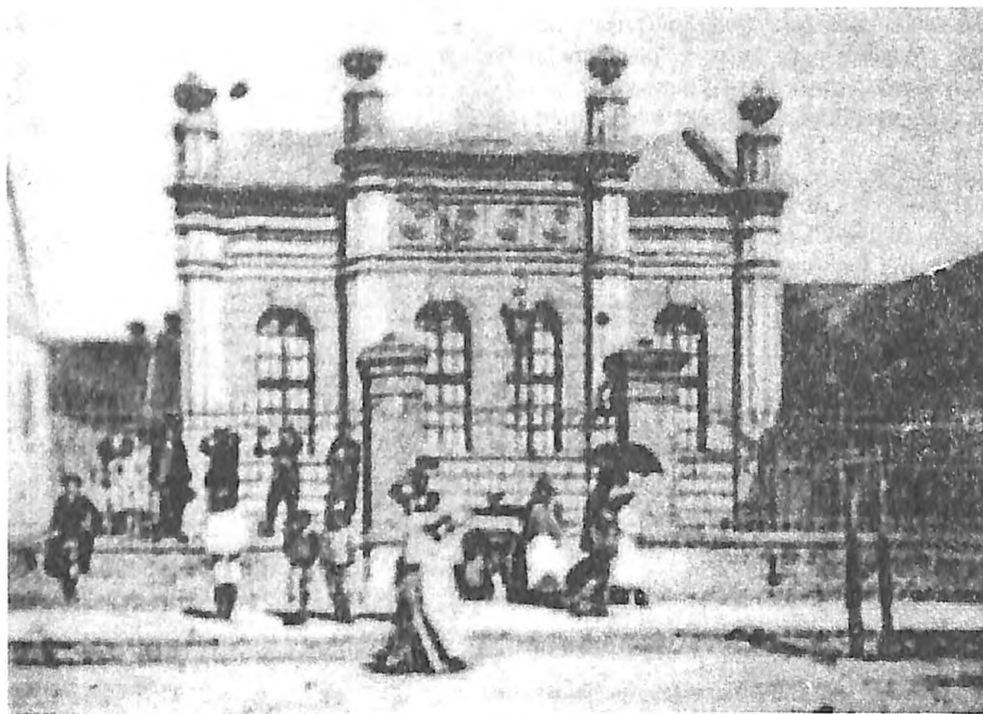
U vreme gradnje ove poslednje aškenaske jevrejske Sinagoge, Bela Crkva je bila u rangju slobodnog ugarskog kraljevskog grada sa uređenim Magistratom. Nalazeći se u sastavu Tamiške županije, sa mnogim industrijskim postrojenjima i trgovinama, gostionicama i zanatskim radnjama, novčanim zavodima i udruženjima, grad je bio sedište Belocrkvanskog sreza. Sa svojih jedanaest hiljada stanovnika, varoš je pružala sliku jakog ekonomskog centra krajnjeg juga Ugarske (Banata), u kome je bujala kultura i vladalo bogatstvo pojedinaca. Sem brojnih drugih konfesija, u gradu je u to vreme živelo i 203 stanovnika jevrejske veroispovesti, uglavnom trgovaca³.

Zemljište (plac) za gradnju nove aškenaske Sinagoge, Jevrejska crkvena opština kupila je od Magistrata, i to prazan varoški grunt (baštu) u onovremenoj Ulici Adrijana C. Šmita (danas Dejana Brankova) broj 9 (potonja zgrada broj 430)⁴, dok je akcija na prikupljanju dobrovoljnih priloga za njenu gradnju bila, sudeći prema sačuvanim arhivskim dokumentima, otpočeta već u leto 1889. godine⁵. Uz pomoć mesnih opštinskih vlasti, na čelu sa

- 1 Za ove sinagoge se, inače, jedino vezuje pojam originalnog sinagogalnog arhitektonskog stila (Cecil Roth, *Jewish Art, An Illustrated History*, London, 1971, 111-112).
- 2 Isto se može slobodno konstatovati i za sve ostale gradove, u kojima su bile izgrađene mahom aškenaske sinagoge, jer je većinu Jevreja Banata sačinjavalo stanovništvo aškenaske loze Jevreja (V. Mirko Mitrović, *Jevreji u Banatu (1716-1739)*, Zbornik za istoriju, No 28, Novi Sad, 1983, 37-57).
- 3 Leonhard Böhm, *Geschichte der Stadt Weisskirchen*, Ung. Weisskirchen, 1905, 201-355.
- 4 Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat, Salzburg, 1980, 486.
- 5 Akt Magistrata No 2976-2 od 27. jula 1889. godine.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

gradonačelnikom Leonhardom Böhmmom, Prezidijum Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi započeo je široku akciju na sakupljanju dobrovoljnih priloga u novcu, kako u samom Belocrkvanskom srezu tako isto i na strani. Tadašnji, potonji dugogodišnji sekretar, Jozef Schnabel⁶ i predsednik Adolf Deutsch⁷, su bili razaslali molbe na mnoge adrese jevrejskih crkvenih opština po Ugarskoj (Banatu), uključujući i Temišvarsku, preko koje se u stvari odvijala i glavna prepiska Belocrkvana⁸.

Snimak nove aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi iz 1898. godine (arhiv Ž. Ištvanića)

- 6 O Jozefu Šnabelu v. više kod mene (Živan Ištvanić, Jozef Šnabel, Belocrkvanska Štampa, Broj 24, 1995)
- 7 Adolf Deutsch (Temišvar, 1838 - Bela Crkva, 26. VIII 1916), trgovac. U Belu Crkvu je došao 1861. godine. Otac mu je bio Anton Deutsch, a majka Leopoldina Roth. Sa ženom, Herminom Adler, imao je petoro dece. Posedovao je ovde veletrgovinu i gostionicu. Bio je dugogodišnji direktor mesne Pučke banke, a potom i Filijale Karlovačke štedionice, kao i Građanske banke. U Jevrejskoj crkvenoj opštini nalazio se kao predsednik između 1883. i 1905. godine. Svoj autoritet iskazao je i kao varoški reprezent, član Magistra:ta i kao član Odbora Temišvarskog komiteta. U Streljačkom društvu je bio počasni član sa stažom od punih pedeset godina. Svojim novcem pomagao je rad kulturnih i humanitarnih društava u gradu. Imao je 78 godina kada je umro. Sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beloj Crkvi (Fehertemplomi és Vidéke od 7.9.1916. godine; Bericht über das 50-jährige Schützenjubiläum des Mitgliedes Herm Adolf Deutsch, Ung. Weisskirchen, 1911. sa priloženom biografijom).
- 8 Jevrejska crkvena opština se do 1918. godine nalazila, u verskom pogledu, pod Rabinatom u Temišvaru, kome je plaćala i jevrejski porez (Akt Magistra:ta No 5249/1894).

ŽIVAN ISTVANIĆ

Svojim priložima, priključile su se brojne organizacije i društva u Beloj Crkvi, kao i anonimni darodavci i pojedinci⁹, a kampanja se nastavila sve do 1896. godine¹⁰. Prikupljen novac je, u isto vreme, bio oročen u Budimpešti, kod tamošnje "Nep banke", kako mu se ne bi gubila vrednost¹¹.

U međuvremenu, naručen je bio i plan nove aškenaske Sinagoge i izvršena licitacija za izvođača građevinskih radova. Radovi su bili započeti 1897. godine, a nastavljeni tokom 1898. godine¹². U okviru završnih radova bilo je uzidavanje pripremljene Povelje u zid novog jevrejskog aškenaskog hrama. Sekretar Jevrejske crkvene opštine je tada pročitao prisutnima sadržaj Povelje koju su potpisali predsednik JCO, gradski beležnik, gradonačelnik, sreski rabin, nadrabin iz Temišvara, arhitekta i preduzimač radova¹³. Povelja je zatim stavljena u jednu kasetu (Enveloppe), zatvorena i uzidana. Povelja je bila ispisana na jidišu zlatnim slovima i na njoj su još bila i imena svih darodavaca¹⁴.

Osvećenje nove jevrejske aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi obavljeno je na prigodnom ceremonijalu, uz prisustvo službenih i duhovnih lica i građanstva iz mesta i sa strane, 10. septembra 1898. godine¹⁵. Sinagoga je bila građena, i izgrađena, kako je već napomenuto, za vreme mandata predsednika Jevrejske crkvene opštine Adolfa Deutscha, sekretara Jozefa Schnabela i sreskog rabina dr Adolfa Sidona iz susednog Vršca¹⁶.

Iza Sinagoge, u dvorištu, bio je istovremeno izgrađen i stan za kantora, u kojem se nalazila kancelarija Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, biblioteka i arhiva¹⁷.

Na izbor stilskog izraza nove aškenaske Sinagoge u Beloj Crkvi, svakako su uticala lokalna kretanja, a još više tradicija gradnje sličnih jevrejskih objekata širom Ugarske (Banata)¹⁸. Sa svojim malim tornjevima poput minareta, Sinagoga u Beloj Crkvi neodoljivo podseća na aškanasku Sinagogu u Praškoj ulici u Zagrebu.¹⁹ U unutrašnjosti belocrkvanske Sinagoge nalazila su se sedišta u dva paralelna reda okrenuta prema Aron hakodešu

9 Među njima su bili i Jozef Kohn, Jakob Reiter, Wilhelm Schnabel i Adolf Glass (Akt Magistrata No 2560/1890)

10 Akt Magistrata No 2609/1896 - U sačuvanim aktima Magistrata nema, međutim, nikakve prepiske sa sreskim rabinom iz Vršca, pa ni bilo kakvog pomena uključivanja u pomenutu akciju Sreskog rabinata.

11 Akt Magistrata No 2409/1891 - Istaživanja po mađarskim arhivama bi sigurno dala mnoge odgovore na pitanja o radu i izgradnji nove Sinagoge u Beloj Crkvi, a time i o delatnosti Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi.

12 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 12. IV 1983. godine, str. 2.

13 Isto, 3.

14 Isto.

15 Đoka P. Popović, *Bela Crkva nekad i sad*, Pančevo, 1905, 43; Felix Milleker, *Kurze geschichte der Stadt Bela Crkva (Weisskirchen) im Banat 1355-1918*, Bela Crkva, 1927, 27; Rudolf Šteger, *Bela Crkva u XVIII i XIX veku*, Novi Sad-Bela Crkva, 1982, 214.

16 Dr Adolf Sidon je bio sreski rabin za Sreski rabinat u Tamiškoj županiji, čije je sedište bilo u Vršcu. Naši izvori ga, kao sreskog rabina u Vršcu, beleže već 1892. godine (Haus Kalender für 1893, 38). U postojećim belocrkvanskim Kalendarima pominje se sve do 1914. godine na toj funkciji (Haus Kalender für 1914, 62). Njegov sin je bio u Budimpešti čuveni matematičar (Pismo dr Zvi Aasaria-Helfgotta od 15.10.1990).

17 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 17. V 1983.

18 Isto.

19 V. sliku broj 5/9 u: *Židovi na tlu Jugoslavije* (Katalog sa izložbe u Muzejskom prostoru u Zagrebu od 14. IV do 12. VI 1988), str. 38.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

(Svetom ormanu) na istočnoj strani, odnosno oltaru u prizemlju. Sedišta predviđena za jevrejske žene su bila na galeriji koja se oslanjala na nekoliko stubova na levoj strani (severu) Sinagoge²⁰. Za jevrejske obrede koristio se samo donji deo Sinagoge, gde se bogoslužjenje po aškenaskom običaju obavljalo stalno. Kako žene nisu bile obavezne da dolaze u Sinagogu, ali i kad su dolazile, mesta su im bila na galeriji, sa rešetkastim pregradama, da ne bi bile videne. Jevrejsku liturgiju obavljao je kantor²¹.

Adolf Deutsch (1838-1916), trgovac, predsednik JCO, za vreme čijeg je mandata bila izgrađena u Beloj Crkvi 1898. godine nova Sinagoga (arhiv Ž. Ištvanica)

Kantori u novoj jevrejskoj aškenaskoj Sinagogi u Beloj Crkvi bili su: MORITZ WEISS²², ALEXANDER EMIL FELLNER (1909-1912), NEUMANN FILIPP (1913-1914), JOSEF WEINBERGER (1919-1922), SIGMUND KOHN (1923-1924), ALEXANDER BIRNBAUM

20 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 10. I 1984. sa priloženom skicom unutrašnjosti Sinagoge u Beloj Crkvi.

21 Isto.

22 Moritz Weiss (Ppa, 1. X 1846), kantor i učitelj jevrejske religije, rođen je u mestu Ppa u Mađarskoj. Godine 1866. postao je kantor. Službovao je najpre u Veszpremu (1866-1870), potom Klausenburgu (1871-1880) i Vršcu (1880-1884). Iz Vršca je došao u Belu Crkvu, gde je postavljen za kantora 1. septembra 1884. godine. Predavao je kao honorarni učitelj religiju u Gimnaziji (1884-1908). Bio je jedini kantor u Beloj Crkvi koji je tu dužnost ovde obavljao gotovo četrdeset godina. Već u dubokoj starosti, jevrejske obrede vršio je i od 1924 do 1926. godine (Bela-Crkvaer Volksblatt, No 39, 1926).

ŽIVAN ISTVANIĆ

(1927-1933), VOJISLAV MANDEL (1934-1935), SAMUEL UNGIR (1936-1938) i EUGEN KRAUSS (1939-1941)²³.

Što se tiče predsednika aškenaske Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, oni su u novoj Sinagogi vršili dužnost sledećim redosledom: već naznačeni ADOLF DEUTSCH (do 1905. godine), lekar dr JOSEF OCHS (1905-1910), advokat dr MAX ZINNER (1911-1913), lekar dr BERTHOLD SZÜCS (samo 1914. godine), trgovac JOSEF GROS (1919; 1931-1938), trgovac IGNATZ KLEIN (1920), trgovac MAX STEINER (1920-1921), nanovo dr MAX ZINNER (1922-1924), trgovac ISIDOR GRÜNWARD (1925-1930) i, poslednji predsednik, lekar dr VIKTOR AVIGDOR GROS (1938-1941)²⁴.

12. aprila 1941. godine prestaje zvanično delovanje Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, kada su domaći folksdojčeri, članovi Kulturbunda, preuzeli sve javne funkcije u gradu²⁵.

Sinagoga je od 1941. do 1944. godine bila poharana, a članovi iz Mesnog odbora Kulturbunda, na čelu sa advokatom dr Franz Kuhnem, pretvorili su je u štalu²⁶.

Iz Sinagoge je već aprila meseca 1941. godine bilo, prema zvaničnim izveštajima Jevrejskog ureda u Beloj Crkvi, pokradeno osam jevrejskih relikvija od srebra, potom jedan religijski predmet od kineskog srebra i jedan srebrni pehar. Osim ovih predmeta, koje su članovi Kulturbunda prijavili "kao zaplenjene", nestala je celokupna arhiva Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi: biblioteka, zvanična dokumenta, prepiska, jevrejske crkvene knjige (matice venčanih, rođenih i umrlih Jevreja), minore, nameštaj, svici Tore, kao i svi predmeti iz Aron hakodeša, uključujući i jedan veliki rustikalni luster basnoslovne vrednosti.²⁷

23 V. sledeće izvore: Haus Kalender für 1904, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914 i 1915. godinu; Volksfreund Kalender für 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937; lokalne nedeljne novine Bela-Crkvaer Volksblatt od 1919 do 1940. godine (mnoga kompletna godišta nalaze se u mojoj arhivi); Ozren M. Radosavljević, Jevreji u Beloj Crkvi 1750-1941, Bela Crkva, 1989; Heimatbuch der Stadt Weisskirchen, Salzburg, 1980 - Na ovom mestu naznačujemo, da su i A. Fellner, Filipp Neumann i Josef Weinberger takođe, u svoje vreme, bili predavači religije u mnogim belocrkvanskim školama.

24 V. izvore u fusnoti 23. Sem tamo navedenih, konsultovati još i sledeće izvore: Jevrejski kalendar za godinu 5687, Vršac, 1926; Jevrejski kalendar za godinu 5688, Vršac, 1927; Jevrejski kalendar za godinu 5689, Vršac, 1928. i Jevrejski kalendar za godinu 5690, Vršac, 1929.

25 Živan Istvanić, Spisak belocrkvanskih Jevreja žrtava fašističkog terora, Časopis Istorija 20. veka, 1, Beograd, 1995, 183-185 - Na ovom mestu naznačujem, da sam ovaj svoj rad bio poslao uredništvu tog časopisa još 10. aprila 1989. godine, i da ga je isto uredništvo objavilo posle šest godina. Danas su podaci o svemu tome znatno obilniji i bogatiji, tako da se tek sada mogu dati potpuni podaci i spisak svih pobijenih i nestalih belocrkvanskih Jevreja za vreme vladavine nacizma od 1941. do 1994. godine.

26 Posle ulaska nemačke fašističke vojske u Belu Crkvu, 12. aprila 1941. godine, preuzimanje javnih funkcija u gradu od strane članova Kulturbunda usledilo je odmah, pošto je ceo administrativni aparat za sve državne i opštinske službe bio već unapred pripremljen. Prvi njihov javni istup bio je hapšenje srpskih građana. S tim se počelo još iste večeri i noći, da bi se nastavilo bez prestanka kroz čitav period okupacije. Prva hapšenja vršili su članovi Hitler-Jugenda, u uniformama, s oružjem i s oznakama svoje organizacije (Svetolik Subotić, Spomenica belocrkvanske Gimnazije 1875-1975, Bela Crkva, 1975, 33). Jevrejska Sinagoga u Beloj Crkvi, prema tome, nije bila srušena 1942. godine, kako to navodi Šteger (Bela Crkva u XVIII i XIX veku, 214), već, kako će se videti, tek 1949. godine.

27 Živan Istvanić, Kulturbund i rešenje jevrejskog pitanja u Beloj Crkvi 1941. godine (rukopis u pripremi za štampu).

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

VERTRETUNG DER JÜDISCHEN GEMEINSCHAFT, BELGRAD
ПРЕДСТАВНИШТВО ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, БЕОГРАД

Š/R Nr.694

BELGRAD, 24. Juni 1941.
MNEGINJE LAMIRICE 34

An die

O r t s k o m m a n d a n t u r

Bela Crkva

Im Auftrage des Chefs der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD - Einsatzkommando Belgrad machen wir alle Vorbereitungen, um den Verwaltungsdienst der Judengemeinschaft im Sinne eines Statutes, das die genannte Stelle vorschreiben wird, zu organisieren. Da uns die heutigen Verhältnisse in den früheren jüdischen Kultusgemeinden unbekannt sind, bitten wir diese Ortskommandantur, uns in der Erfüllung unserer Aufgabe mit der Zustellung des beiliegenden Schreibens an die Vertretung der Judengemeinschaft bzw. an die früheren Präsidenten der Kultusgemeinde zu unterstützen. Auch bitten wir um die Unterstützung der dortigen Vertretung, damit auch sie ihre Pflicht erfüllen und rechtzeitig alle Fragen beantworten kann.

Vertretung der jüdischen Gemeinschaft
in Belgrad

Faksimil originalnog dokumenta Predstavništva jevrejske zajednice iz Beograda od 24. juna 1941. godine upućenog Mesnoj komandaturi u Beloj Crkvi u vezi rada Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi (Akt Magistrata N° 4049/1941)

U proleće 1949. godine, otpočelo je rušenje Sinagoge i ono je trajalo gotovo godinu i po dana. Rušenje su izvodili radnici iz Seljačke radne zadruge (SRZ) "Zora socijalizma" iz Bele Crkve²⁸.

²⁸ Prema svedočenju Zagorka Mihajlović, inače kupca bivšeg kantоровog stana i zemljišta na kojem je bila sazidana Sinagoga.

AŠKENASKA SINAGOGA U BELOJ CRKVI (1898-1949)

je regulisano pravo da kupac (iz Kruščice) može rečeni stan da sruši i sav materijal da odnese, s tim, da ogradu, koja se nalazila sa ulice ispred nekadašnje Sinagoge, ne sme da ukloni i da ista ostaje kupcu, i to za pogođenu cenu od 132.000 tadašnjih dinara²⁹.

Kako se može videti iz originalnog rešenja Sreskog suda u Beloj Crkvi Broj 693/50-1 od 12. aprila 1950. godine, stan bivšeg kantora i plac na kojem se nalazila bivša Sinagoga, su bili prodati za sumu od 130.000 dinara, ali je nekim sumnjivim radnjama pojedinaca iz SZ "Dobrovoljac" ona ipak bila uvećana za 2.000 dinara. Tako je, u stvari, kupac bio kupio i preostalu uličnu masivnu ogradu od ranije Sinagoge, a da to nije ni znao³⁰.

Sva cigla i materijal od zgrade bivše jevrejske Sinagoge je 1949. godine bila od strane SZ "Dobrovoljac" odvožena volovskim kolima, a rušenje su izvodili ručno radnici iste Zadruge. Dakle, od cigala (i materijala) ranije jevrejske Sinagoge, da nesreća bude veća, bili su sazidani potpuno novi svinjci na Aleji Nera, koji i danas postoje u Beloj Crkvi, a u kojima su se toville svinje za lokalnu klanicu³¹.

Time je bila završena sudbina jednog od najvrednijih arhitektonskih građevinskih objekata Bele Crkve iz XIX veka. Od bivše aškenaske jevrejske Sinagoge, jedino je još ostala masivna oграда, kao poslednji spomenik njenog postojanja i još uvek postojano odoleva zubu vremena.

Pravi razlozi rušenja Sinagoge u Beloj Crkvi i dalje ostaju pod velom tajne. Po pričanjima savremenika, izvesni zagrebački advokat po imenu Gelb je, preko dr Viktora Grosa, zastupao Jevrejske crkvene opštine iz Bele Crkve, 1949. godine inicirao njenu prodaju, i to pod veoma sumnjivim okolnostima. Pomenuti advokat se, nenadano, u ime Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pojavio kao prodavac belocrkvsanske Sinagoge, i istu je prodao rukovodiocima Seljačke zadruge "Zora socijalizma", odnosno "Dobrovoljac"³².

Prema pismenom svedočenju dr Viktora Grosa, poslednjeg predsednika Jevrejske crkvene opštine u Beloj Crkvi, on je bio prisiljen da proda belocrkvsansku Sinagogu, što je i učinio svojim potpisom. Tada su se javile nepredviđene okolnosti, tako da je došlo i do suđenja, u koje je bio umešan već pomenuti advokat Gelb, koji je na sudu bio prečutao brojne činjenice³³.

Bilo kako bilo, po završetku Drugog svetskog rata, U Beloj Crkvi se našlo svega šest Jevreja, uključujući i dr Viktora Grosa, što je bilo nedovoljno za obnavljanje rada Jevrejske crkvene opštine³⁴, pa ista zato nije bila ponovo aktivirana.

29 Ugovor između SZ "Dobrovoljac" i Mihajlović Zagorke od 16. II 1950.

30 Po svedočenju Bože Mihajlovića, Zagorkinog supruga.

31 Isto.

32 Isto.

33 Pismo dr Viktora Grosa autoru od 21. XII 1987. godine, str. 2.

34 Prema jevrejskim kanonima, za nesmetano funkcionisanje jedne Jevrejske crkvene opštine, potrebno je najmanje deset odraslih muškaraca starih više od 13 godina života. Kako u Beloj Crkvi 1945. godine njih tada u tolikom broju, očito, nije bilo, nije ni moglo biti jevrejskog bogoslužjenja, a samim tim ni reaktiviranja rada Jevrejske crkvene opštine.

ŽIVAN ISTVANIĆ

Živan Ištvanić

S u m m a r y

THE SYNAGOGUE IN BELA CRKVA

The last, third Ashkenazic synagogue was built in 1898 (consecrated on September 10, 1898) represented one of the biggest and most beautiful sacral Jewish objects in Bela Crkva.

Constructed during the domination of the Jewish merchant capital in Bela Crkva, this Ashkenazic synagogue provided for all the citizens of the Jewish faith conditions for the complete practice and development of their spiritual and cultural needs. In the building was also the seat of the Jewish Community (1898-1941). The synagogue maintained its spiritual and cultural mission between two world wars. The Community was dissolved in April 1941, while the synagogue was a military stable throughout the Nazi occupation since April 1941 till the end of 1944. In 1948 the synagogue was sold under suspicious circumstances and its demolition began in 1949.

After fifty years of its existence (1898-1948) the demolition of synagogue also meant the termination of the Jewish Community and its traditions in Bela Crkva and loss of one of the most valuable sacral buildings in town.